

העלייה ממזרח אירופה לארץ-ישראל באמצע המאה הי"ט*

צבי קובץ

א

ארבעה מיפקדי אוכלוסייה של היישוב היהודי בארץ-ישראל נערכו ביזמתו של משה מונטיפיורי ובמימונו.

המיפקד הראשון נערך בשנת תקצ"ט (1839), בזמן ביקורו השני של מונטיפיורי בארץ, על-ידי מזכירו אליעזר הלוי. מיפקד זה נועד לשמש יסוד לתכניותיו של מונטיפיורי להטבת מצב היהודים בארץ-ישראל,¹ אך למעשה השתמשו בו לשם חלוקת נדבות בלבד.

המיפקד השני נערך בעת ביקורו הרביעי של משה מונטיפיורי בארץ בשנת תרט"ו (1855). בביקור זה נקט צעדים מעשיים לזירוח הפרודוקטיביזציה של היישוב: קנה פרדס ליד יפו, פעל ליישוב משפחות יהודיות מצפת ומטבריה כדי לקרב יהודים לעבודה חקלאית והקים שני מוסדות לטיפוח המלאכה בירושלים: בית-מלאכה לאריגה ובית-ספר למלאכה לנערות.²

המיפקד השלישי נערך בזמן ביקורו השישי של מונטיפיורי בארץ-ישראל בשנת תרכ"ו (1866), והמיפקד הרביעי בשנת תרל"ה (1875), בימי ביקורו השביעי והאחרון של מונטיפיורי בארץ. רק חלק מנתוני המיפקד הראשון (תקצ"ט-1839) זכה לפרסום ולניתוח בידי י' מיזל.³ על שלושת

* פרק מתוך עבודה לקבלת תואר מוסמך למדעי-הרוח באוניברסיטת חיפה, בהדרכת פרופ' עזריאל שוחט.
1 י' מיזל, 'רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט', ספונות (תשכ"ב), עמ' תכו-תעב (להלן: מיפקד מונטיפיורי, תקצ"ט). וכן ראה: L. Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, I, London 1890, p. 164 (להלן: יומני מונטיפיורי). בתרגום לעברית — בקיצורים והשמטות: י"ח טביוב, ספר זכרונות לסיר משה מונטיפיורי ורעייתו יהודית (נערך ע"י ד"ר אליעזר הלוי, הוצאת תושיה, וארשה 1898): 'כבר בפגישתנו הראשונה עם אנשי צפת, הנקדה הראשונה אליה הגיעה שיירתו של מונטיפיורי בדרכו מבירות, החל סיר משה לחקור על אדות מצב היהודים בצפת לדעת היצליח חפצו להעמיד את יהודי אה"ק על הקרקע למען ימצאו פרנסתם בעבודת האדמה'. וכן ראה: Lady Judith Montefiore, *Notes from a Private Journal*, London 1844, p. 230. תורגם לעברית על-ידי 'אחד מאוהבי שפת קודש': יהודית, ספר כולל ספור מסע לשרה יהודית מונטיפיורי, לונדון, בדפוס נתן בר יוסף ואללענטין, 1879 (?). בשנת תשל"ד צולם החלק הנוגע לביקור בארץ-ישראל ופורסם בהוצאת יד יצחק בן-צבי, בתוך: יומן מסע ואגרות — א"י בשנות השלושים למאה הי"ט, ירושלים תשל"ד (להלן: יומנה של יהודית): 'האנשים האלה מקבלים עזרה מאחיהם מארצות אחרות ועוסקים כל ימיהם בתורה ועבודת אלהים, אולם כאשר מספרם מתרבה ואמצעיהם פוחתים, אמר מונטיפיורי בלבו לייעץ להם ללמוד מלאכה את אותם צעירים אשר אינם מוכשרים או אינם נוטים לעבודת הקדש. נראה שגם עבודת אדמה מתאימה עבורם, אם רק תובטח והגנה לרכושם.

2 יומני מונטיפיורי, ב, עמ' 48.

3 מיפקד מונטיפיורי, תקצ"ט.

המיפקדים מן השנים תרט"ו (1855), תרכ"ו (1866), ותל"ה (1875) לא נתפרסמו עדיין מחקרים. לוחות-המיפקד המקוריים נמצאים ברשות ועד מזכרת מונטיפיורי, באוסף כתבי מונטיפיורי שבספריית בית-הכנסת הספרדי והפורטוגזי בלונדון. תצלומי הלוחות מצויים במכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים,⁴ וכן בארכיון מכון בן-צבי. מיפקד מונטיפיורי משנת תקצ"ט (1839) הוא הראשון המבוסס על רישום אינדיבידואלי של האוכלוסייה היהודית בארץ-ישראל, ומכאן חשיבותו. בדין ציין מיזל: 'מיפקדו קרוב יותר למציאות מאשר כל אומדן אחר, בייחוד במקרים שבהם תוצאותיו מותאמות לידיעות ממקורות בני הזמן המבוססות יותר על חקירה ופחות על אומדנה'.⁵

בבואנו לבדוק ממדי העלייה מארצות מזרח אירופה לארץ-ישראל במחצית המאה הי"ט ואת אופייה נעזרנו בנתוני מיפקד מונטיפיורי תרט"ו (1855). לוחות המיפקד הוכנו באנגליה וכל אחד מהם מכיל 15 עמודות, תחת הכותרות: השם, מקום הלידה, שנת העלייה לאה"ק, רכוש, עיסוק, פנוי, נשוי, שם האשה, מספר הילדים, שמות הילדים וגילם, גיל הבנים (מתחת לגיל 13, מעל לגיל 13), הערות, מספר הנפשות במשפחה.

ניתוח הנתונים במיפקד תרט"ו מאפשר בדיקת מספרם של העולים לבני העדה האשכנזית שנולדו בארץ, גיל ראשי בתי-האב בשעת עלייתם וגיל ילדיהם שעלו עמם. כמרכן ניתן לבדוק עלייהם אם היה הבדל משמעותי בעלייתם של צעירים או משפחות עם בנים לעומת משפחות אחרות, שבאה אולי בשל החשש מגיוס הבנים לצבא.

ב

העלייה ממזרח אירופה לארץ-ישראל בשלושים השנים הראשונות של המאה הי"ט היתה קטנה בממדיה. עלייתם של תלמידי הגר"א בשנים תקס"ח-תקע"ג (1808-1813) הגדילה אך מעט את כוחה של העדה האשכנזית בארץ.

בחקופת שלטונו של מוחמד עלי בארץ-ישראל, בשנים 1831-1840, נשתפר מצב הביטחון, חלה התקדמות כלכלית, ובמיוחד חל מיפנה לטובה, מתוך שיקולים מדיניים, במעמדם של הנוצרים והיהודים. כמו כן חודשו הסכמי הקאפיטולאציות, שמהם נהנו אזרחים בעלי נתינות אירופית, ובהם יהודים יוצאי ארצות אירופה, וכן הותר להם לבנות ולתקן את מקומות הפולחן שלהם.⁶ השיפור הכללי במצבו של היישוב היהודי בארץ-ישראל, מצד אחד, וההידרדרות שחלה במעמדם החוקי והכלכלי של היהודים במזרח אירופה, מצד אחר, הם שגרמו לתפנית בעלייה לארץ-ישראל מאיזור זה.⁷

4 תודתי נתונה לוועד מזכרת מונטיפיורי, אשר הואיל לאפשר לי שימוש בחומר, ולמכון לתצלומי כתבי-יד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, אשר העמיד לרשותי את תצלומי מיפקד תרט"ו (1855) — סרטי מיקרופילם מס' 530, 532 (להלן: מיפקד מונטיפיורי, תרט"ו).

5 מיפקד מונטיפיורי, תקצ"ט, עמ' תכח.

6 M. Ma'oz, 'Changes in the Position of Jews', *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, p. 146

7 בעניין הקאפיטולאציות והשפעתן על היישוב היהודי ראה: מ' אליאב, 'קווים להתפתחותו של היישוב הישן במאה הי"ט', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, א, ירושלים תשל"ג, עמ' 52.

כתוצאה מן העלייה בעשור הרביעי של המאה הי"ט גדל היישוב היהודי בארץ-ישראל. עובדה זו מתאשרת הן ממקורות נוצריים והן ממקורות יהודיים.⁸ מספר היהודים שהיה בתחילת המאה הי"ט כ-5,000 נפש גדל והגיע ל-9,000–10,000 נפש בשנת 1840.⁹

הקונסול יאנג כתב בדין-וחשבון ששיגר ב-23 במאי 1839 לשר-החוץ פאלמרסטון, כי היהודים מתגוררים בערים שלהלן לפי פירוט זה:

ירושלים	— 5,500	עכו	— 200
שכם	— 150	יפו	— 60
חברון	— 750	צור	— 130
טבריה	— 600	צידון	— 250
חיפה	— 150	בכפרים אחרים	— 400
צפת	— 1,500	סה"כ	9,690 נפשות

ג

בשנת 1840 חזר השלטון התורכי לארץ, לאחר סילוקו של מוחמד עלי בעזרת מעצמות אירופה. כתוצאה מכך חלה נסיגה בסדרי השלטון והסדר בארץ, דבר שעלול היה לפגוע קשות בעלייה. אם בכל זאת לא הואט קצב העלייה וההיאחזות בארץ, יש לזקוף את הדבר להרחבת השפעתן של המעצמות בארץ-ישראל. העובדה כי קמו מגינים ליהודים בארץ הקודש היתה ללא ספק אחד הגורמים החשובים ביותר להמשך העלייה ואף להגברתה.

אברהם לונץ, חוקר ארץ-ישראל, כתב במהדורה השנייה של ספר תבואות הארץ ליהוסף שווארץ:

וירשה (הסולטאן עבד אל מג'יד) למושלי אירופה לשלוח את ציריהם לירושלים ולזכותם בהזכיות הידועות (בשנת תר"ד–1844 היו כבר בירושלים ששה קונסולים והם: אוסטרי, בריטי, סרדוני, פרוסי, צרפתי ורוסי) ועי"ז רבו העולים לעלות יותר ויותר אליה ולהאחז בה.¹⁰

8 גירוש היהודים מהכפרים ברוסיה, שהוחל בו בשנת 1824, גרם לנישולם של המוני בית ישראל מפרנסות מסורתיות כגון חכירה כפרית והחזקת בתי מזיגה. נוסף על הפגיעה הכלכלית נתעוררו חששות כבדים בקרב הציבור היהודי המסורתי גם לגבי עתידו של הדור הצעיר, בשל פרסום גזירת עבדת-הצבא (רעקרוטשינע), שקיבלה תוקף באוגוסט 1827, והניסיונות לבולל את האוכלוסייה היהודית על-ידי השכלה-מטעם, בתחילת 1844. המדיניות האנטי-יהודית, כפי שבאה לידי ביטוי ברוסיה, עברה גם לרומניה. בשנת 1832 כפתה רוסיה על נסיכויות ואלאכיה ומולדביה חוקה חדשה, שנקראה 'התקנון האורגאני'. בחוקה זו בלט שינוי גדול לרעת היהודים, מתוך נימוקים כלכליים. בשנת 1835 קיבלו הנסיכויות מעמד של נסיכויות-חסות רוסיות. החל משנת 1853 חלה על היהודים חובת שירות צבאי במולדביה (ראה: ח' לביא, 'תולדות יהודי הרגאט', בתוך: פנקס קהלות רומניה, א, יד ושם, ירושלים תש"ל). באמצע המאה הי"ט כבר נתנה פירוטיה, בממלכה האוסטרר-הונגרית, המדיניות שנועדה להפוך את היהודים לאזרחים מועילים ומשכילים. בייחוד הוחרדו החוגים החרדים מן הפגיעה באורח-החיים הדתי ובחינוך המסורתי. ראה: נ"מ גלבר, קורות היהודים בפולין מראשית חלוקתה ועד מלחמת העולם השנייה, בית ישראל בפולין, א, ירושלים תש"ו.

9 השווה: J. Ben-Arieh, 'The Population of the Large Towns in Palestine during the First Eighty Years of the Nineteenth Century, According to Western Sources', in: M. Ma'oz, *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 46–69. וכן מאמרו של עוזיאל שמלץ, 'קיום מיוחדים בדימוגרפיה של יהודי ירושלים במאה ה-19', פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 52.

10 שווארץ, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' תצ.

פתיחת קווי אוניות-קטור בים התיכון לארץ-ישראל, המעיטה את הסכנה שהיתה כרוכה בנסיעה לארץ.

בין העולים היו רבנים נכבדים וסוחרים, בעלי-הון ובעלי-מלאכה, חלקם צעירים שהגיעו עם ילדיהם. בין הרבנים העולים בלטו ר' שמואל סלאנט, שעלה עם משפחתו בשנת ת"ר והיה לאב בית-דין בירושלים, ר' זונדל סלאנט, וכן ר' מאיר אירבוך שעלה מקאליש ב-1860. סביב אישים אלה התפתחה והתארגנה העדה האשכנזית בירושלים.

עם העולים האמידים נמנו הסוחרים בן-ציון ליאון (עלה מרוסיה ב-1843), נתן גרינבלט ויצחק גולדצוויג.

באותן שנים עלו תלמידי ה'חתם סופר' מהונגריה. בשנת תר"ב (1842) עלה ר' שמעון דייטש מפרסבורג. בשנת תרט"ז (1856) עלה ר' ישראל זאב הלוי הורוביץ, שכמה מאנשי קהילת איהעל קיבלו על עצמם לפרנס אותו בימי זקנותו בארץ-ישראל. בשנת תרי"ז (1857) עלה ר' משה המבורגר יחד עם אשתו ושבעת ילדיו.

תלמיד נוסף בישיבות ה'חתם סופר' בפרסבורג, שהושפע כנראה מרבו, היה ר' דוד פרידלנדר, יליד רו"צה שבפלך חרסון ברוסיה, שעלה בשנת תר"ט (1859) יחד עם אביו ר' יונה.

גם המקורות הנוצריים המצביעים על הגברת העלייה לארץ לאחר שנת 1840. בסוף שנות הארבעים כתב הקונסול הרוסי ק' באזלי:

בזמננו גוברת והולכת עליית היהודים לארץ-ישראל. מדי שנה באים לכאן על מנת לזשתקע יהודים ממחוזות תורכיה אחרים, מהארצות הברבריות, מגרמניה ומרוסיה. התחבורה הנוחה וגם השמועות על הסובלנות הדתית ועל סדרי האזרחות הטובים הקיימים במזרח מסייעים לעלייה זו. יש עוד להעיר, כי סיפורי העיתונים על משא-ומתן דמיוני בין הסולטאן לבין בנקאים עשירים מזרע ישראל בדבר מסירת ארץ-ישראל לידיהם, הפיחו חלום והקווה לתקופת ממלכת יהודה ובניין בית-המקדש. מתוך 4000 המשפחות היושבות כיום בירושלים ובערים אחרות של ארץ-ישראל, בעיקר טבריה, צפת וחליל רחמן (היא חברון), ספק אם יימצאו 100 או 200 שנולדו בארץ הזאת.¹¹

הגב' פיין, אשת הקונסול הבריטי בירושלים, עמדה על הגידול בעלייה והצביעה על המקור העיקרי לה: האשכנזים מנו למעלה מ-3,000. רובם היו יהודים רוסיים-פולנים שבאו לכאן בגלל הרדיפות ברוסיה.¹² לדעתה, היו בשנת 1846 כ-7,000 יהודים בירושלים.

האומדן של גב' פיין עולה ב-2,000 על הערכתו של החוקר יהוסף שווארץ (1845), שסבור היה כי בירושלים חיים 5,000 יהודים ומתוכם כ-1,000 מבני העדה האשכנזית מתוך כ-11,000 יהודים בארץ כולה.¹³ במהדורה הגרמנית של ספרו, שיצא לאור בשנת 1852, כבר מנה שווארץ 11,840 יהודים בכל הארץ, מזה 6,000 בירושלים. מקורות אירופיים אחרים נוטים, בדומה לגב' פיין, לאומדנים גבוהים יותר. טובלר (1846) וספנסר (1849), סברו כי בירושלים מצויים 4,000 יהודים, ואילו צרבוואה (1851/2) מדבר על 7,000, וואן-דה-ולדה (1851/2) — על 10,000.¹⁴ ויליאם ברטלט (1853) הרחיק לכת עוד יותר:

11 מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 311.

12 E.A. Finn, *Reminiscences of Mrs. Finn*, London 1929, p. 54

13 שווארץ (לעיל, הערה 10), עמ' תעא-תפא.

14 כל הנתונים על-פי איש-שלום (לעיל, הערה 11), עמ' 150.

היהודים הם הציבור הגדול ביותר במספרו בירושלים, ויש יסוד להאמין שמספרם הכולל מגיע ל-11,000 והם מחולקים בין ספרדים ואשכנזים. האחרונים, יהודי גרמניה ופולין, מספרם מגיע ל-4,000 בערך. מספרם גדל הודות לעלייה מאירופה.¹⁵

בדין-וחשבון מן ה-1 בינואר 1858 כתב הקונסול ג'יימס פיין, כי מספר היהודים בירושלים מגיע ל-8,000 בערך, והם מהווים מחצית האוכלוסייה בעיר. על היהודים האירופיים המדברים גרמנית, פולנית או רוסית אומר פיין, כי תודות לחסות שהם מקבלים מן הקונסולים משתפר מעמדם הפוליטי. 'הם עולים יותר ויותר בחשיבותם ומספרם של הארזים מרוסייה גדל לאחרונה'.¹⁶ (ההדגשה שלי—צ"ק.)

בדבריה-ההסבר שלו למשרד-החוץ הבריטי בעניין דרישתם של האשכנזים בירושלים לשחיטה נפרדת, כתב הקונסול פיין ב-22 במאי 1862, כי מספרם הגיע בירושלים ל-3,000 נפש.¹⁷ קשה ללמוד מן האומדנים הללו על מספרם של יהודי ירושלים בכלל ועל חלוקתם לספרדים ואשכנזים, אך בולט הגידול שחל בשנים אלה. בייחוד בולט הגידול בחלקם של היהודים שעלו ממזרח אירופה.

האומדנים במקורות האירופיים לוקים כנראה בהפרזה, ואילו אלה של מיפקדי מונטיפיורי — בחסר, שכן לא כל היהודים שישבו בארץ ניאותו להתפקד. אך יש מקום להשוואת תוצאות המיפקדים בשנים השונות. מתוך השוואת מיפקד מונטיפיורי משנת תקכ"ט (1839) עם מיפקד תרט"ו (1855) ניתן ללמוד על ההתפתחות שחלה בשש-עשרה השנים שחלפו בין שני המיפקדים.

ט ב ל ה 1

האוכלוסייה האשכנזית בארץ-ישראל לפי מיפקדי מונטיפיורי

שם היישוב	שנת תקצ"ט (1839)		שנת תרט"ו (1855)		שיעור הגידול %
	ס"ה	%	ס"ה	%	
ירושלים	1,714	100.00	3,998	100.00	+133.2
צפת	499	29.12	1,774	45.29	+355.5
טבריה	601	35.07	1,267	31.13	+110.8
חברון	395	23.02	803	19.78	+103.6
חיפה	172	10.03	142	3.50	-18.6
יפו	20	1.17	—	—	-100.0
ג'רמאק	9	0.53	8	0.20	-11.1
עכו	18	1.06	—	—	-100.0
	—	—	4	0.10	+100.0

15 שם, עמ' 42.

A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews in Palestine*, I, London 1939, p. 257

17 שם, עמ' 297.

לפי מפקד מונטיפיורי, תרט"ו (1855), הגיע מספרם של כל היהודים האשכנזים ל-3,998, בעוד שבשנת תקצ"ט (1839) נתפקדו 1,714 בלבד. כלומר: מספרם גדל ב-2,284 נפש תוך 16 שנים, גידול של 133.2%.

בולט הגידול במספרם של בני העדה האשכנזית בירושלים, מ-499 נפש בשנת תקצ"ט (1839) ל-1,774 בשנת תרט"ו (1855). שיעור הגידול — 255.5% — הוא כמעט כפול מהגידול הממוצע הכללי. ראוי לזכור, כי רק לפני ארבעים שנה כמעט שלא ישבו יהודים אשכנזים בירושלים, ואילו בשנת 1855 התרכזה בה כמעט מחצית (45.29%) היהודים האשכנזים בארץ.

ירידת מקומו היחסי של היישוב האשכנזי בערי הגליל, צפת וטבריה, שהחלה לאחר מרד הפלחים (1834) ורעש האדמה (1837), נמשכה באופן ניכר לעומת הגידול בירושלים.

בחברון התמעט באופן מוחלט מספרם של בני העדה האשכנזית ב-18.6%. תושבים מחברון עברו לגור בירושלים וביפו, כנראה בשל המצב הקשה שהמשיך לשרור בעיר, גם לאחר חידוש השלטון התורכי בשנת 1840.

ד

1. ארצות מוצאם של העולים. האוכלוסייה האשכנזית, שהתגוררה בארץ-ישראל בימי מפקד מונטיפיורי בשנת תרט"ו (1855), היתה מורכבת בעיקר מעולים, ורק בחלקה הקטן —

ט ב ל ה 2

גברים — ילידי הארץ וילידי חו"ל — לפי מפקד מונטיפיורי תרט"ו (1855)

ילידי חו"ל		ילידי הארץ		סה"כ גברים		שם היישוב
%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	
92.64	1,333	7.36	90	100.00	1,223	
100.00	1,133	100.00	90			ירושלים — פרושים
19.51	221	23.34	21	19.79	242	והלין
16.06	182	5.55	5	15.29	187	וארשה
5.38	61	2.22	2	5.15	63	חב"ד
28.20	32	3.33	3	2.86	35	
8.21	93	3.33	3	7.85	96	צפת — פרושים
26.13	296	16.67	15	25.43	311	והלין
17.48	198	22.23	20	17.83	218	טבריה — ווהלין
13.20	15	10.00	9	1.96	24	רייסן
29.10	33	13.33	12	3.68	45	חברון — חב"ד
0.09	1			0.08	1	יפו — ספרד ואשכנז
0.09	1			0.08	1	עכו — ספרד ואשכנז

מילידי הארץ. מסקנה זו עולה מהפרדת ראשי-המשפחה שהתפקדו ליוצאי הארץ ולילידי חוץ-לארץ.

מבין 1,223 המתפקדים נולדו בארץ 90 בלבד (7.36% מכלל הגברים), ואילו 1,133 היו ילידי חוץ-לארץ (92.64% מכלל הגברים). מימצא זה מצביע באופן ברור ביותר, כי העדה האשכנזית בארץ היתה ברובה המכריע אוכלוסייה של עולים, ורק מיעוטה צאצאים של בני העליות החסידיות מן המאה הי"ח או של הפרושים בראשית המאה הי"ט.

מצב היהודים במקומות מושבותיהם בארצות מזרח אירופה במחצית הראשונה של המאה הי"ט מעורר את ההשערה כי מקור העלייה הראשי של יהודים אשכנזים לארץ-ישראל הוא ממלכת רוסיה, בה שררו תנאים אובייקטיביים קשים יותר ובה ישבה אוכלוסייה היהודית הגדולה ביותר. השערה זו נבדקה באמצעות הנתונים הרשומים בעמודה 'ארץ המוצא' במיפקד מונטיפיורי, תרט"ו (1855). לגבי 190 מתוך 1,133 הגברים ילידי חוץ-לארץ שם המקום היה לא-קריא, או שהיה חסר. הנתונים שלנו נוגעים אפוא ל-943 גברים עולים.

ט ב ל ה 3

חלוקת הגברים ילידי חו"ל לפי ארצות המוצא (מיפקד מונטיפיורי, תרט"ו)

רוסיה		רומניה		אוסטר-הונגריה		סה"כ		ארץ המוצא
%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	
72.98	688	13.47	127	13.57	128	100.00		היישוב
100.00	688	100.00	127	100.0	128		943	הכולל
27.92	192	0.78	1	6.25	8	21.36	201	ירושלים — פרושים
15.41	106	27.56	35	28.12	36	18.80	177	והליץ
7.55	52					5.54	52	וארשה
4.65	32					3.40	32	חב"ד
7.27	50	13.38	17	11.72	15	8.72	82	צפת — פרושים
14.10	97	39.38	50	21.87	28	18.58	175	והליץ
16.13	111	18.90	24	31.26	40	18.58	175	טבריה — ווהליץ
2.03	14					1.48	14	רייסן
4.80	33					3.52	33	חברון — חב"ד
	1			0.78	1	0.01	1	יפו — כוללות ספרד
0.14	1					0.01	1	עכו — כוללות ספרד

קרוב ל-73% (72.96%) מכלל האשכנזים יוצאי ארצות מזרח אירופה באו מרוסיה, ואילו מאוסטרו-הונגריה באו 13.5% בערך, וכמספר הזה בערך מרומניה. עובדה זו נותנת תוקף להשערותנו, כי העלייה לארץ-ישראל הייתה גדולה יותר מליטא, רייסן ופולין, שיושביהן היהודים היו נתונים במצב כלכלי וחברתי קשה יותר מזה שבאוסטרו-הונגריה וברומניה.

מספר העולים מרומניה ומן הממלכה האוסטרית-הונגרית, שחיו בארץ בשנת תרט"ו (1855), היה שווה, פחות או יותר. ואכן, עד לפרסומו של 'התקנון האורגאני' (1832) היה חלקה של יהדות רומניה זעום בעלייה ועמד על 4.1%. בעשור שלאחריו הוא מגיע עד 11.5% מכלל העולים. הצרות שירדו על ראשם של יהודי רומניה, בגלל התערבותה של ממשלת רוסיה בענייניה הפנימיים של הנסיכויות, גרמו ככל הנראה להחרפת המצב ולזרם של עלייה לארץ ועלייה כך הושווה מספרם של יוצאי רומניה ליוצאי הממלכה ההאבסבורגית.

2. גיל העולים. מן המוסכמות הוא, שרוב העולים לארץ-ישראל במאה הי"ט באו לבלות את שארית ימיהם בארץ הקודש ולהיטמן בעפרה. כדי לבדוק מוסכמה זו חילקנו את אוכלוסיית העולים לקבוצות גיל והשוונו אותן עם קבוצות גיל מקבילות בקרב יהודי רוסיה במאה הי"ט. מכיוון שאין בידינו נתונים מלאים על גיל הנשים והילדים, נאלצנו להסתפק בחומר על זכרים בלבד. נתונים אלה השוונו עם אוכלוסיית זכרים ממוצעת ואופיינית של יהדות רוסיה בסוף המאה הי"ט. לצורך זה השתמשנו בנתונים שהביא י' לשצ'ינסקי במאמרו 'סטטיסטיקה של עיריה אחת'¹⁸.

טבלה 5

חלוקת קבוצות הגילים של זכרים יהודים ברוסיה

%	ס"ה	קבוצת הגיל
100.00	1239.9	ס"ה
36.96	458.3	0 — 15
11.08	137.4	16 — 20
38.98	483.2	21 — 60
4.98	61.8	61 — 70
8.00	99.2	71 ומעלה

טבלה 4

חלוקת קבוצות הגילים של עולים זכרים לפי מיפקד מונטיפיורי, תרט"ו

%	ס"ה	קבוצת הגיל
100.00	1,357	ס"ה
35.00	475	0 — 15
8.90	121	16 — 20
50.44	684	21 — 60
5.44	74	61 — 70
0.22	3	71 ומעלה

ההבדל בקבוצת הגיל 0-15, בין 35% באוכלוסיית העולים ובין 36.96% באוכלוסיית העיריה ברוסיה, אינו משמעותי, והוא מצביע על הרכב כמעט נורמאלי של אוכלוסיית העולים בשכבת-גיל זו. במימצא שלפנינו עדות חותכת כי עלו לארץ משפחות עם ילדים קטנים. בקבוצת הגיל 16-20 ההבדל ניכר יותר: 8.9% באוכלוסיית העולים, לעומת 11.09% באוכלוסיית העיריה. ייתכן כי הבדל זה נובע, באופן חלקי, מהעובדה שבני שכבה זו כבר נתקלו בקשיים גדולים

18 י' לשצ'ינסקי, 'סטטיסטיקה של עיריה אחת', התפוצה היהודית, ירושלים 1960, עמ' 17-38.

בשעה שרצו לצאת מארץ מצאם, בשל חוק השירות הצבאי שחל עליהם, ואילו הגבלות מסוג זה לא חלו על קבוצת הגיל 0-15.

בולט ההבדל הניכר בקבוצת הגיל 21-60, כ-50.44% באוכלוסיית העולים לעומת 38.98% בעיירה, דבר שיכול היה לאמת את הדעה, כי רבים מבין העולים באו למות בארץ הקודש. כדי לבדוק ביתר דיוק הנחה זו, השווינו עם נתונים אחרים של מיפקד-אוכלוסין רשמי שנערך ברוסיה בשנת 1817, ואשר בו יש הפרדה לקבוצות-גיל קטנות יותר. לצורך זה אף התאמנו במקביל את קבוצות-הגיל באוכלוסיית העולים:

ט ב ל ה 7		ט ב ל ה 6		
מבנה הגילים של אוכלוסיית היהודים ברוסיה האירופית ²⁰		חלוקת קבוצות העולים הזכרים לפי מיפקד מונטיפיורי תרט"ו ¹⁹		
קבוצת הגיל		%	ס"ה	קבוצת הגיל
0 — 10	27.8	21.9	296	0 — 10
10 — 20	24.0	22.1	300	10 — 20
20 — 40	28.3	26.0	352	20 — 40
40 — 50	8.4	13.4	183	40 — 50
50 — 60	6.1	10.9	149	50 — 60
60 ומעלה	5.4	5.7	77	60 ומעלה

השוואה בין הנתונים בטבלאות 6 ו-7 מוכיחה, כי המוסכמה הרווחת בדבר גיל העולים מתאימה לקבוצות-הגיל 40-50 ו-50-60, שבהן אחוז העולים היה כפול לעומת האחוז באוכלוסיית היהודית ברוסיה, ובמידה מסוימת גם לגבי קבוצת הגיל 60+. משקלן הגדול יחסית של קבוצות אלה הוא שיצר כנראה את התדמית של היישוב בארץ-ישראל, כפי שהשתקפה בעיני המבקרים, ושדובריהם בכתב ובעל-פה נתנו לה מהלכים.

ברם, שונים הדברים בנוגע לקבוצת-הגיל 20-40. מתברר כי ההבדל בין העולים ובין היהודים ברוסיה היה קטן (%26.0 בין העולים, לעומת %28.3 באוכלוסיית היהודית ברוסיה). מעובדה זו משתמעת מסקנה חשובה ביותר, כיוון שמדובר בקבוצת-הגיל של הגברים המקימים ומרחיבים את משפחותיהם ומבססים אותן מבחינה כלכלית. עלייתם של אלה לארץ-ישראל עשויה להצביע על כוונתם של העולים לחיות בארץ, ולא לבוא כדי למות ולהיקבר בה.²¹

19 י' לשצ'ינסקי, 'התמורה בהרכב הגילים בקרב האוכלוסייה היהודית', בתוך: דינור, טרקובר ולשצ'ינסקי (עורכים), כלל ישראל, ירושלים 1954, עמ' 142.

20 מיפקד מונטיפיורי, תרט"ו.

21 מיזל (מיפקד מונטיפיורי, תקצ"ט) מגיע אף הוא למסקנה דומה לגבי גילי העולים בשנת תקצ"ט (1839): 'העולים הצעירים היו במיעוט, אולם ההבדלים בין שתי הקבוצות עד 29 ולמעלה מזה — אינם גדולים עד כדי הפרזה בהסבר "הזדקנות העלייה", כגורם שהשפיע באופן מכריע על הזדקנות היישוב בכלל'.

3. עליית ילדים (בנים ובנות). עיון במספרי הילדים, שעלו עם הוריהם, מורה אמנם על הבדל ניכר בגיל 0-10 (21.9% אצל העולים ו-27.8% ברוסיה), דבר שניתן להבינו על רקע הרתיעה המובנת לצאת לדרך הקשה לארץ-ישראל עם ילדים צעירים מאוד. ואמנם, בקבוצת הגיל 10-20 ההבדל מצטמק ביותר (22.1% אצל העולים, לעומת 24.0% ברוסיה), מה שמחזק את ההשערה כי לארץ עלו משפחות עם ילדים.

הנתונים המובאים בחוברות 'חלקת מחוקק' של א"ל בריסק (ירושלים תר"ס-תרע"ו) סותרים ביתר תוקף את ההנחה, כי העולים גרמו להזדקנות היישוב. אמנם סקר המצבות שלו, לגבי חלקת הפרושים-האשכנזים בהר-הזיתים בירושלים, הוא גם לתקופה שמעבר לעבודתנו (ת"ר-תרס"ח), ואולם יש להניח כי בעלייתם של רובם המכריע לירושלים, ובהצטרפותם לכוללים, האשכנזים בהם הם המאפיינים את העלייה כולה, זו המכונה בפינו עלייתם של אנשי היישוב הישן.

ר' אשר בריסק מביא פרטים על 2,565 מצבות של ילדים ו-5,289 מצבות של מבוגרים (חקוקות, חלקות ובלא מצבות), דהיינו: כ-35% מכלל אלה שהובאו לקבורה בהר-הזיתים, בחלקת האשכנזים-הפרושים, היו ילדים עד גיל 12.

מספרים אלה מעידים על אוכלוסיית-ילדים גדולה מאוד, אף כי ידוע כי תמותת התינוקות והילדים בגיל הרך היתה גדולה. זאת ועוד: על 35 מצבות צוינה העובדה, כי הובאו לקבורה נשים שמתו בשעת לידתן (יולדה).

צירוף שתי עובדות אלה: ריבוי ילדים ויולדות, הם עדות נאמנה כי לפנינו עדה נורמאלית, בעלת ריבוי טבעי גדול.

בניתוח עלייתם של ילדים לארץ, על-פי מיפקד מונטיפיורי בשנת תרט"ו (1855), הועמדה השאלה: הניתן להבחין בעלייה גדולה יותר של בנים מאשר של בנות? אילו נמצא כי אכן גדל מספרם של הבנים במידה ניכרת ממספרן של הבנות, היה הדבר מחזק את ההנחה כי אחד המניעים לעלייה היה החשש שמא יילקחו הבנים לעבודת הצבא.

ריכזנו את הנתונים על עליית הילדים, שעלו עם הוריהם, תוך הפרדה בין בנים לבנות, בטבלה שלהלן.

טבלה 8

עליית ילדים (עד גיל 20) עם הוריהם

בנות	בנים		סה"כ ילדים		קבוצת גיל
	ס"ה	%	ס"ה	%	
35.25	129	64.75	237	100.00	366
100.00	129	100.00	237	100.00	366
62.02	80	48.52	115	53.28	195
27.13	35	31.64	75	30.06	110
8.53	11	17.73	42	14.48	53
2.32	3	2.11	5	2.18	8
					20 — 16
					15 — 11
					6 — 16
					5 — 0

אחוז הבנים, שעלו עם הוריהם, מגיע ל-65% בקירוב, לעומת קצת יותר מ-35% בנות — וזהו ללא ספק הבדל משמעותי, שכן החלוקה באוכלוסייה רגילה היא: כמחצית — בנים וכמחצית — בנות. הפרדנו בין משפחות שעלו עם ילדיהן ובין משפחות שעלו בלא ילדים, ומצאנו כי מתוך 1,133 עלו 169 עם ילדים ו-964 עלו בלא ילדים.

חילקנו את 169 המשפחות, שעלו עם ילדיהם, לשלושה סוגים: משפחות שהיו להן בנים בלבד, משפחות שהיו להן בנות בלבד ומשפחות שהיו להן בנים ובנות בשעת עלייתן לארץ.

ט ב ל ה 9

עליית משפחות עם ילדים לפי הכוללים									
מערוב		רק עם בנות		רק עם בנים		סה"כ משפחות		סה"כ	
%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה	%	ס"ה		
16.57	28	28.40	48	55.03	93	100.00	169		
100.00	28	100.00	48	100.00	93	100.00	169	הכולל	
32.14	9	18.75	9	20.43	19	21.89	37	ירושלים — פרושים	
10.71	3	18.75	9	27.96	26	22.49	38	והלין	
14.28	4	6.25	3	7.53	7	8.28	14	וארשה	
	0	2.09	1	1.08	1	1.19	2	חב"ד	
17.15	2	8.33	4	6.43	6	7.08	12	צפת — פרושים	
21.44	6	16.66	8	18.27	17	18.34	31	והלין	
14.28	4	24.99	12	13.98	13	17.16	29	טבריה — ווהלין	
	0		0	1.08	1	0.60	1	רייסן	
	0	2.09	1	2.16	2	1.77	3	חברון — חב"ד	
	0		0	1.08	1	0.60	1	יפו — כולל ספרד	
	0	2.09	1		0	0.60	1	עכו — כולל ספרד	

93 משפחות, שהן קצת יותר מ-55% מכלל המשפחות שעלו לארץ, היו להן בנים בלבד, ומספרן כפול ממספר המשפחות שעלו עם בנות בלבד (48 משפחות). דהיינו קצת יותר מ-28% משפחות, שהן קצת יותר מ-16%, היו מעורבות.

נראים הדברים שהמניע לעלייה היה חזק יותר אצל משפחות שהיו להן בנים בלבד, או שהיו להן בנים ובנות.

ה

מספרם של היהודים בארץ-ישראל הגיע בראשית שנות השישים של המאה הי"ט ל-17,000 נפש בערך.²² באומדן זהיר זהו גידול של 200% לעומת תחילת המאה הי"ט, גידול שנבע לא מעט מן העלייה הניכרת של יהודים מארצות מזרח אירופה. עלייה זו גרמה גם לתמורות מפליגות באופי היישוב ובאורח חיו. כבר בגליה-העלייה הראשונים הגיעו לארץ משפחות צעירות עם ילדים, שבאו לחיות בארץ בצד אנשים קשישים, שבאו למות ולהיקבר בארץ הקודש. מתברר, כי העלייה לארץ-ישראל ממזרח אירופה גברה בעיקר מאותן הארצות, שבהן הורע מצבם של היהודים — דבר המורה כי העלייה לארץ שוב לא היתה מטעמים דתיים בלבד, אלא נוספו לכך, לעתים קרובות, גם מניעים ארציים. מן הנתונים הסטטיסטיים עולה, כי ארץ-ישראל שימשה מקלט לבנים שהוריהם רצו למלטם מגזירת עבודת-הצבא הקשה, והעדיפו לעלות עמהם. נראה אפוא, שכבר בעליות שקדמו לעלייה הראשונה (1882) היו סימנים מובהקים לתמורה בסוג העולים ובמניעי עלייתם.

